

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Гурова Оксана Модестівна

УДК 811.161.2'373

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ВІК ЛЮДИНИ»
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Філон Микола Іванович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Лучик Алла Анатоліївна,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
професор кафедри загального
і слов'янського мовознавства;

кандидат філологічних наук, доцент
Редін Петро Олексійович,
Харківський регіональний інститут
державного управління Національної
академії державного управління
при Президентові України,
завідувач кафедри української мови.

Захист відбудеться «7» лютого 2019 року о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 221-А.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В.

Автореферат розіслано ____ січня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради



Н. В. Щербакова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Тема «вік людини» має давні традиції різнодисциплінарного дослідження. У кінці XIX – першій третині XX століття зусилля етнологів і культурологів (Г. Булашев, В. Гнатюк, М. Грушевський, Н. Загледа, З. Кузеля, П. Чубинський та інші) спрямовані на збирання фактичного матеріалу та формування джерельної бази, що містить свідчення особливостей вербалізації віку людини в українській мові. Науковці обґрунтовують критерії виділення вікових категорій, характеризують культурні функції соціальних особистостей та описують їх місце й роль в організації структури суспільства. Важливим із погляду отриманих результатів є досвід вивчення віку людини в міфології та фольклористиці другої половини XX – початку XXI століття (О. Гура, Г. Кабакова, Н. Лисюк, І. Седакова, О. Терновська, С. Толстая, М. Толстой, В. Топоров), оскільки праці подібного типу дозволили з'ясувати народні уявлення про вікові відтинки життя людини, описати архетипові характеристики осіб різного віку, представлені у фольклорних та міфологічних текстах.

Власне лінгвістичний аналіз означеної теми охоплює широке коло питань: від історико-етимологічного вивчення базових для позначення вікових періодів людини номінацій до системного опису більш складних утворень, якими є лексико-семантичні групи (далі – ЛСГ). Назви основних вікових категорій життєвого циклу людини не раз ставали предметом спеціальних мовознавчих розвідок (О. Брюкнер, А. Бурячок, І. Голуб, М. Горяєв, М. Кочерган, В. Махек, С. Младенов, С. Преображенський, В. Складенко, В. Топоров, О. Трубачов, М. Фасмер та інші). Велику увагу дослідники приділяють історико-етимологічному аналізу номінацій із загальним значенням ‘вік людини’ (О. Гавлова, М. Кочерган, Ф. Марзук, В. Топоров, О. Трубачов). Цей аналіз проводиться на лексичному матеріалі різних мов із залученням індоєвропейських та праслов'янських старожитностей.

Беручи до уваги специфіку вербалізації віку людини в різних мовах, лінгвісти зосереджуються на визначенні й описові структури семантичного поля та порівняльному аналізу його складників (О. Єрофєєва, Л. Костіна, В. Матвєєв, О. Половинко); характеристиці мовних засобів вербалізації поняття «вік» (П. Щербо); детальному вивченні окремих видових назв та описові окремих тематичних груп (О. Барабаш, А. Бурячок, Д. Кацкова, О. Кровицька, В. Семиряк). Нові перспективи вивчення означеної теми відкриває її концептуальний аналіз, здійснений у дисертаційних працях О. Авдєєвої, А. Ашхарави, Т. Бабарікіної, Л. Бояркіної, Л. Костіної, Н. Крючкової, Ю. Литвиненко, П. Щербо. Отже, проблема «вік людини» вивчається різноаспектно й усеохопно. Пильний інтерес дослідників до цієї теми засвідчує її наукову глибину та невичерпність.

Актуальність теми дисертаційної роботи. У вітчизняній лінгвістиці лексика зі значенням ‘вік людини’ як цілісний складник національної мови, що репрезентує його онтологічну повноту в літературних та діалектних виявах, ще не була предметом спеціального різноаспектного дослідження. Виокремлений таким чином

об'єкт аналізу охоплює різнодискурсивні мовні одиниці й містить свідчення особливостей вербалізації та оцінної категоризації віку людини в національній семіосфері, що природним чином стимулює інтерес до семантики мовних одиниць, детермінованої ціннісною категоризацією відповідного фрагмента дійсності. Різномасштабне вивчення лексико-семантичного поля (далі – ЛСП) «вік людини» дає можливість висвітлити етнокультурну семантику окремих номінацій, розглянути взаємодію лінгвальних та екстралінгвальних чинників у формуванні національно маркованих фрагментів мовної картини світу, належних до віку людини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-методичної діяльності кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах наукової теми «Аналіз системи рівнів української мови XVII – XXI ст.». Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 17 листопада 2006 року). Тему уточнено й затверджено на засіданні Вченої ради філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 22 листопада 2013 року).

Мета дисертаційної роботи полягає в з'ясуванні генезису складників ЛСП «вік людини», визначенні його структурно-семантичної організації як фрагмента національної мовної картини світу, виявленні специфіки репрезентації лінгвокультурної семантики окремих назв. Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі **завдання**:

- 1) обґрунтувати теоретичні засади дослідження ЛСП «вік людини» в українській мові;
- 2) дослідити джерела формування означеного поля та визначити його склад і структурну організацію;
- 3) з'ясувати принципи називання та описати специфіку мотивації назв, що позначають різні етапи життєвого циклу людини;
- 4) здійснити аналіз лексики зі значенням 'вік людини' в межах окремих груп і підгруп та схарактеризувати специфіку її системних відношень;
- 5) схарактеризувати взаємодію лінгвальних і екстралінгвальних чинників для виникнення окремих номінацій з урахуванням духовної культури й національного світобачення українського народу;
- 6) розглянути ЛСП «вік людини» як фрагмент національної мовної картини світу.

Об'єкт дослідження – ЛСП «вік людини» в українській мові.

Предмет дослідження – генезис окремих назв, належних до ЛСП «вік людини», структурна організація означеного поля, системні відношення між його структурними одиницями, особливості семантики відповідних номінацій.

Джерелами фактичного матеріалу є 1) репрезентативні збірки українського фольклору та етнологічні студії вітчизняних дослідників; 2) збірки текстів малих

жанрових форм; 3) різного роду лінгвістичні словники (тлумачні, етимологічні, етимологічно-семантичні, історичні, діалектні, жаргонової та арготичної лексики, етнолінгвістичні, синонімів). До аналізу взято понад 900 номінацій (у тому числі варіанти), вилучених із названих вище джерел методом суцільної вибірки.

Методи дослідження. Вирішення поставлених завдань досягається шляхом застосування різних методів наукового аналізу: часткових, зокрема *описового*, що використовується для лінгвістичної характеристики кожного зі складників ЛСП «вік людини»; *компонентного* аналізу, необхідного для виявлення компонентної структури лексичного значення та характеристики змін у ньому; *етимологічного*, що полягає в з'ясуванні первинного значення слова та визначенні його мотивації; *порівняльного методу*, що застосовується для зіставлення одиниць у межах однієї групи або різних груп у цілому; *лінгвокультурологічного*, що застосовується для виявлення та характеристики лінгвокультурних компонентів лексичної семантики зі значенням 'вік людини'; загальнонаукових – *методу індукції*, необхідного для отримання знань про об'єкти в усій їх цілісності шляхом вивчення окремих складників та руху дослідницької думки від часткового до загального; *дедукції*, важливої для розгляду досліджуваних мовних явищ шляхом екстраполяції загальних знань на окремі явища.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняному мовознавстві окреслено загальні параметри ЛСП «вік людини» як складника мовної картини світу та виявлено особливості його структурної організації; встановлено взаємодію лінгвальних й екстралінгвальних чинників і різного роду мотивувальних контекстів для виникнення окремих номінацій; з'ясовано особливості відображення в ЛСП «вік людини» національного чинника – світогляду, ментальності, характеру українців, їх ціннісних орієнтирів та уявлень про людину; досліджено шляхи і способи формування складників усіх вікових груп, схарактеризовано семантичні зміни в структурі окремих номінацій, розглянуто й описано номінації зі значенням 'вік людини' як носіїв лінгвокультурної інформації.

Теоретична значущість роботи полягає в тому, що одержані в ній результати є однією з необхідних передумов вироблення цілісних поглядів на особливості фрагментів національної мовної картини світу в їх взаємодії та семантичному розвитку; узагальнені висновки дають змогу уточнити вироблені в сучасній лінгвістичній думці уявлення про дискретність і континуальність лексичного значення слова та роль і місце в ньому компонентів культурної семантики. Теоретично значущими є спостереження над мотивувальними контекстами, що дозволяють визначити особливості вияву національного світобачення у формуванні відповідних конститuentів лексико-фразеологічного складу української мови.

Практична значущість одержаних результатів зумовлена тим, що матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в написанні навчальних підручників і посібників із курсу лексикології, в укладанні ідеографічного словника української мови, у викладанні академічних курсів «Лексика і фразеологія

української мови», «Стилістика української мови», у розробленні спецкурсів «Експресивність та її відображення в українській національній мовній картині світу», «Особливості організації національної мовної картини світу», а також у роботі наукових семінарів, присвячених питанням лексичної семантики слова. Результати дослідження можуть бути значущими для суміжних дисциплін: етнолінгвістики, лінгвокультурології, психолінгвістики, фольклористики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження були апробовані під час виступів із доповідями на Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина Юрія Шевельова і світ сучасної української філології. До 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова» (Харків, 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку європейської філологічної думки ХІХ – ХХІ ст.» (Харків, 2010 р.), Міжнародній конференції «Концептосфера національної мови: когнітивний, історико-культурний та дискурсивний аспекти» (Харків, 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 2017 р.), на І Усеукраїнській науково-практичній конференції «Мова як засіб міжкультурної комунікації» (Херсон, 2014 р.), Усеукраїнській науковій конференції «Слово – текст – мовна картина світу» (Харків, 2015 р.), 75-ій Науково-технічній та науково-методичній конференції Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (Харків, 2011 р.).

Публікації. Основний зміст роботи відбито в 9 одноосібних публікаціях (сім із них розміщено в провідних фахових наукових виданнях, ліцензованих МОН України, одна стаття – у нефарховому науковому виданні України, одна – у закордонному галузевому виданні).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить 356 найменувань, та додатка. Обсяг загального тексту дисертації складає 201 сторінку, із них основного тексту – 158 сторінок (7,5 авторських аркушів).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет аналізу, сформульовано мету та завдання роботи, схарактеризовано методологічну основу наукового дослідження, окреслено джерела фактичного матеріалу, указано на наукову новизну, теоретичне й практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про їх апробацію.

У **першому розділі** «Теоретичні засади дослідження лексико-семантичного поля “вік людини” в українській мові» висвітлено базові для проведення дослідження питання, а саме: теорії лексичного значення, поняття «лексико-семантичне поле» та його структура, національна мовна картина світу. Вихідні

для дисертаційної роботи теоретичні положення, що стосуються означеного вище кола питань, сформовані в результаті аналізу лексикологічних праць українських та зарубіжних мовознавців (М. Кочерган, Л. Лисиченко, Г. Пауль, О. Потебня, В. Русанівський, О. Смирницький, Ж. Соколовська, О. Тараненко, А. Уфимцева та інші).

Лексичне значення слова є результатом пізнавальної діяльності людини в єдності всіх її елементів – раціональних, емотивних, волюнтативних тощо; лексичне значення відображає не лише абстрактно-логічне осмислення, а й спосіб національного світобачення та оцінні характеристики явищ дійсності.

Мовна картина світу вербалізує пізнання дійсності. Його специфіка зумовлюється ментальними, світоглядними, національно-психологічними, історичними та іншими чинниками. Мовна картина світу має національно-антропоцентричний характер і відзначається складною різношаровою будовою. Її ядерну частину становлять образи, які репрезентують релевантні для національної спільноти цінності, поняттєві категорії, що виявляють свою культурно-історичну тяглість і є значущими для різних поколінь. Периферію мовної картини світу становлять історично змінні елементи, лінгвокультурна плинність яких залежить від лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Одним із базових понять для опису організації фрагментів національної мовної картини світу є ЛСП – утворення семантично споріднених мовних одиниць, об'єднаних парадигмальними відношеннями, в основі яких лежить наявність певних смислооб'єднувальних елементів, що належать до плану змісту слова й становлять його сигніфікат.

У другому розділі «Лексико-семантична група “діти”» схарактеризовано властиві для української культурної спільноти уявлення про вік людини як репрезентант біологічного часу та розглянуто організацію ЛСП «вік людини» в українській мові, описано склад і структуру ЛСГ на позначення дітей, проаналізовано її ядерні та периферійні одиниці, описано лексико-семантичну підгрупу (далі – ЛСПГ) на позначення дітей допідліткового періоду та висвітлено особливості семантики номінацій підгрупи «підлітки» як репрезентанта перехідного віку між дітьми та молоддю.

Історична тяглість номінацій на позначення окремих періодів життєвого циклу людини зумовлює надзвичайно гнучку, динамічну мовну картину відповідного фрагмента світу, яка важко піддається однозначній класифікації. ЛСП «вік людини» є внутрішньо неоднорідним об'єктом аналізу через наявність складних ієрархічних відношень між його конституентами та їх належністю до відмінних шарів лексики (наддіалектного, діалектного, розмовного та книжного).

У зв'язку зі сказаним актуальності набуває питання про специфіку впорядкованості ЛСП «вік людини» загалом і кожної його лексико-семантичної групи зокрема. Розподіл мовного матеріалу аналізованого ЛСП у роботі здійснено за лінгвальним критерієм з урахуванням особливостей періодизації віку людини, виробленої етнологами. Дослідники поділяють період дитинства на два вікових

етапи: допідлітковий (діти від народження до 5-7 років) та підлітковий (від 5-7 років до 14 років для дівчат і 16 років для хлопців). Підлітковий вік триває близько 10 років, і за цей час у житті дитини відбуваються суттєві зміни, на основі яких припустимо виділити два етапи підліткового віку: від 7, 8 до 12 та від 13 до 18 років.

Визначення молодіжного віку безпосередньо пов'язане з досягненням повноліття, що, у свою чергу, є ознакою дорослості, головними параметрами якої, а отже, і готовності до шлюбу є біологічні та фізіологічні й господарські та соціальні. Нижня вікова межа віку молоді переважно визначається за фізіологічним критерієм, який полягає у фізичній зрілості особи та готовності до продовження роду. Верхня – за соціальним: вона формально маркується вступом у шлюб (що також безпосередньо пов'язано з новими фізіологічними функціями), а фактично часто тривала до народження першої дитини. «Молодь» є особливою, порівняно з іншими ЛСГ. Хоча дослідники й виділяють нижню і верхню межі цієї групи, проте ці межі в різних регіонах України, як правило, не збігаються. Причиною є і відмінність у визначенні молодіжного віку на різних територіях, і недовга тривалість цього життєвого періоду, що може коливатися в межах чотирьох років. До молоді належали парубки й дівчата віком від 14 до 18 років.

До «дорослих» належать особи, які досягли зрілого віку, тобто перестали бути дітьми, змужніли. Тривалість дорослого віку, на відміну від інших періодів життєвого циклу людини, є найдовшою, однак однозначно й беззаперечно окреслити вікові межі дорослості також неможливо. Ця вікова категорія є історично змінною, її визначення в межах одного історичного періоду – умовним, а тривалість «зрілості» – різною. Базовими критеріями окреслення дорослості є соціальний (сімейний стан і професійна діяльність) та віковий (імпліцитно).

Змінення тривалості життя людини в різні історичні епохи робить відносними уявлення про період настання старості, але стійкими, за висновками науковців, залишаються її характеристики, що ґрунтуються на біологічних та соціальних чинниках. Крім того, віковий символізм виявлявся в особливостях традиційного одягу, зачісках, маркувався й утратою чи набуття певних обрядових ролей. Вербалізовані культурні уявлення про старість формуються в межах архаїчного, історично тяглого протиставлення *молодий – старий*.

ЛСГ «діти», у якій нараховуємо понад 400 номінацій, становить внутрішньо неоднорідну єдність, ядрним складником якої є слово *дитина*, що виражає родове поняття. Таке саме значення мають дві інші одиниці ЛСГ – *дитя* та *малий*, які належать до приядерної зони, а також архаїчні назви *чадо* та *кістка*, належні до периферії. Базові для аналізованої групи номінації *дитина* / *дитя* відзначаються особливою словотвірною продуктивністю, що виявляється в наявності численних номінацій (понад 60), у яких сема 'дитина' ускладнюється семами емоційно-експресивної характеристики особи. Кількісно переважають зменшено-пестливі назви (*дитинка*, *дитинятко*, *дитятко* та інші), що виражають емоційне ставлення до дитини, зумовлене головним чином ментальністю українців (лагідністю й пестливістю, культом «серця» в народному житті, надзвичайною цінністю дитини

для сім'ї, роду й народу в цілому). Номінації з пейоративною семантикою (наприклад, згрубілі *дітвиська, дітиська, дітище*) є поодинокими.

Назви з коренем *-мал-* (нараховуємо близько 30) репрезентують біологічний час через поняття простору, точніше розміру. Слово *малий* (*мале*) вживається в загальному значенні 'діти', безвідносно до конкретизації дитячого періоду життя, наприклад у фразеологізмах *і старе і мале; від старого до малого. Маля й маленя* зі спільним значенням 'маленька дитина' в українській мові найчастіше позначають «немовля». Якщо ж градаційна ознака зменшеності не релевантна для називання дитини, тоді слова із коренем *-мал-* (наприклад, *малко, малюк*) позначають інший, ніж немовля, вік дитини, але не виходять за межі допідліткового періоду. У складних словах із коренем *-мал-* (наприклад, *малолітній, малоліток*) простежується інша особливість, пов'язана з уявленням про малу кількість літ як ознаку недосягнення вікового періоду дорослості, що уявляється як норма. Слово *чадо* належить до лексичних старожитностей. Первинно воно експлікувало уявлення про першоначало, народження (порівняймо зі словом *нащадо*, ужитим у колядці «*Ой, як то ще було із нащада Світа. Радуйтеся! Ой радуйтеся, люде, що вже Світ народився!*»). Важливе значення для з'ясування вербалізації концептуальних уявлень про дитину має семантичний архаїзм *кістка*. У національній мові він уживається обмежено й характеризує дитину з погляду не лише біологічного віку, а й спорідненості.

Фрагменти ЛСГ «діти», що стосуються позначення осіб допідліткового періоду, відзначаються надзвичайним номінативним різноманіттям (понад 200 назв), яке змінюється залежно від віку дитини перших років життя. Базовим принципом номінування дітей означеного періоду є культурно-фізіологічний, який полягає у виявленні відмінних ознак дитини в процесі її як «олюднення» (говорити, розуміти), так і фізіологічного дорослішання, що виявляється в здатності повзати, ходити, бігати. Ознаками, за якими відбувається називання дітей та формується лексико-синонімічні ряди, є такі: мовленнєва здатність та способи її вираження, спроможність/неспроможність видавати різні звуки (*немовля, пискля*); демонстрування різних емоцій (*сміюн, плакса*); рухова активність (*повзуня, лазуночка*); відсутність чи наявність зубів (*бабуся, зубань*); годування дитини в цей період (*сисачок, пригрудча*); особливість одягання (*дитя в сповитку, безштанько*); здійснення фізіологічних потреб (*мокриня, какун*); потребування постійної уваги й догляду (*телембисик, мулятко*); місце сну дитини (*підбічна дитина, люлятко*); психофізична активність або пасивність (*бігунчик, нишклі*); відношення до сакрального або природного часу (*другу паску (кутю) їсть, третє літо*), господарський критерій (*третья паша*); схильність фантазувати (*брехунці*), хвастатися (*хвастунці*), передражнювати когось або крутитися перед дзеркалом (*обізяни*), пустувати, зіпсувати щось (*шкода, шибеники*), забруднитися (*замурзи*) або бажання допомагати (*поміч*). До окремої групи належать назви без чіткої вказівки на вік дитини (*горобенятко, цукрик, карандаш*). Значення цих номінацій

містить інтегральну сему 'малий за розміром'. Із кожним роком у житті дитини посилюються й увиразнюються соціальні критерії її називання. Особливо це виявляється після третього року життя (*підпасич, ясельничок*).

Для розуміння природи мотивувальних контекстів, у яких здійснюється називання осіб підліткового віку, важливим є вимір віку дитини на шкалі біологічного часу співвідносно з молоддю. Назв на позначення цього віку нараховуємо понад 80. Орієнтирами, у межах яких здійснюється номінування підлітків, є гендерний, що виявляється в акцентуванні статі дитини (*хлопчик, дівчинка*). Початок підліткового періоду зазнає семантичної категоризації на основі базових уявлень про зростання як рух виходу з власне дитячого віку (*виросток*). Номінативні контексти відображають спосіб соціальної адаптації дитини (*пастух, нянька, школяр*). Оцінка дорослими підлітків другого періоду стає більш активною (що відбито в кількості назв: понад 20 – для першого і понад 60 для другого підліткових періодів) і здійснюється за такими головними критеріями, як фізичне зростання й розвиток, фізична й соціальна зрілість. Саме остання переважає в оцінці дорослих та виявляється в номінації *підліток* (той, хто перебуває «під літами», тобто не досяг необхідної кількості літ, яка мислиться як норма досягнення повноліття). Стереотипні уявлення про підлітка як особу, що вийшла за межі початкових років дитинства, але не перейшла до стану повноліття, репрезентують номінації *півпарубочок, піддівок*. Ці назви вказують на неповноту віку порівняно з особами, які вже досягли зрілості. Називання дітей-підлітків як таких, що характеризуються ознаками збільшення, здійснюється шляхом увиразнення лексичного значення (*хлопчище, хлопчиско*). До складу ЛСПГ «підлітки» належить слово *отрок*, яке в сучасній українській мові визначається як архаїчне.

Третій розділ «Лексико-семантичні групи “молодь” і “дорослі”» присвячений аналізу групи «молодь» як репрезентанта перехідного віку між дітьми і дорослими, описові складу і структури ЛСГ «дорослі» в українській мові. У конституюванні складу групи «молодь», у якій нараховуємо понад 200 назв, важливу роль відіграють, з одного боку, соціальні чинники, а з іншого, – фізіологічні. Відмінною рисою означеного періоду життя людини є наявність молодіжних громад, що репрезентують уявлення про молодь як одне нерозчленоване ціле. Саме тому серед ЛСГ зі значенням 'вік людини' група «молодь» вирізняється наявністю багатьох збірних назв молоді: *молодь, молодеча, молодіж, молодня, челяда, гулота, зборня*). В українській народній культурі виокремлюються парубоцькі та дівоцькі громади. Відзначимо наявність таких назв, як *кавалерка, парубота, дівота, дівоцтво*, що відображають поділ молодіжних громад за статевою ознакою.

Релевантними для вираження уявлень про осіб, належних до цієї групи, є назви, значення яких містить указівку на гендерну ознаку (*парубок та дівчина*). При цьому номінація *парубок*, етимологічна семантика якої репрезентує соціальні ознаки об'єкта номінування, у своєму актуальному значенні в українській мовній картині

світу позначає диференційовані вікові характеристики юнака, що формують певну градаційну шкалу: ‘хлопець, який стає парубком’ (*парубій*) → ‘не зовсім дорослий парубок’ (*парубченя*) → ‘молодий хлопець, юнак’ (*парубчак*) → ‘дорослий парубок’ (*парубок на женіння*). Акцентуючи парадигмальну взаємозумовленість семантики окремих номінацій зі значенням ‘парубок’, необхідно виокремити детермінантний чинник категоризації віку, в основі якого лежить оцінна культурна універсалія *молодість – старість*. Якщо номінації, що позначають осіб, належних до молодості, головним чином містять меліоративні оцінки, то назви з родовою ознакою «старий» здебільшого мають негативну конотацію.

Оцінна характеристика молоді значною мірою залежить від специфіки дискурсивного мовлення. На відміну від народнорозмовної мови жаргонові та арготичні назви парубка відзначаються негативними оцінками, що здійснюється двома шляхами: словотвірним (*пуздир*) та семантичним зі значною перевагою останнього (за нашими підрахунками, понад 30). Продуктивним для жаргонізмів та арготизмів є використання метафори як способу творення емоційно-експресивної семантики. Метафоричне переосмислення слова здійснюється за двома моделями: ‘назва особи чи ознаки’ → ‘оцінно-експресивна характеристика особи’ (*кеша, вася*) та ‘назва предмета’ → ‘оцінно-експресивна характеристика особи’ (*дермантин, кекс*). Соціальні діалектизми на позначення парубка свідчать про надзвичайно широке коло ознак, за якими може здійснюватися характеристика особи. До таких ознак належать недосвідченість, пов’язана з молодістю (*салабон*), схильність до вживання спиртних напоїв (*мухомор*). Зоометафора на позначення власне вікової характеристики хлопця вживається рідко (*кріль*). Частіше вона використовується для оцінної характеристики особи за внутрішньою ознакою (рисами характеру, поведінковими особливостями), наприклад *заєць*.

Вихідною номінацією на позначення молодої особи жіночої статі є слово *діва*, від якого прямо чи опосередковано утворено понад 40 похідних (*дівонька, дівочка, дівчище*). Значення слова *діва* містить указівку на фізіологічний етап розвитку особи, на якому вона здатна продовжувати рід. В українському народнорозмовному мовленні (територіально-діалектному чи наддіалектному), крім назв із коренем *-дів-*, уживаються деякі інші номінації зі значенням ‘дівчина’, причому кількість таких назв незначна. До таких належать номінації, що окреслюють образ дівчини в трьох вимірах: власне віковому (*шіснацітка*), соціальному (*панна*) та зображенні зовнішності (*кісаса*).

Оцінно-експресивні характеристики дівчини в соціальних діалектах як релевантної номінаційної діяльності жаргонової особистості здійснюється двома способами. Перший становлять метонімічні транспозиції типу ‘назва предмета одягу чи його частини’ → ‘назва дівчини’ (*тріко, халява*); ‘назва дорослої або старої жінки’ → ‘назва дівчини’ (*баба, тітка*); ‘жіноче ім’я’ → ‘назва дівчини’ (*соня, даша*). Другий спосіб репрезентує продуктивна для жаргонового мовлення зоометафора, яка є результатом гендерної ідентифікації об’єктів номінування,

що здійснюється переважно чоловіками (*риба, курка, вівця* та інші). Словотвірний спосіб творення емоційно-експресивних назв зі значенням ‘дівчина’ не такий продуктивний, як семантичний, і представлений словами, утвореними від назв чоловіків за допомогою флексії *-а* (*френда, кадра*).

Порівняно зі складом ЛСГ «діти» та ЛСГ «молодь» група «дорослі» в українській мові є не численною (128 номінацій). Визначальною для цієї групи є характеристика номінованих осіб за ознакою статі, що виразно виявляється в опозиції *чоловік – жінка*. Такі назви є ядерними для цієї групи. Якщо ж позначення віку людини здійснюється опосередковано, через указівку на сімейний статус особи, тоді сема ‘стать’ із ядерної стає периферійною (*батько, дружина*). Для називання сукупності осіб чоловічої статі в українській мові збірні назви, за нашим спостереженнями, не вживаються, на відміну від позначення жінок як нерозчленованої єдності: *бабота, жінва*.

На відміну від назв осіб чоловічої статі для назв жінок релевантним виявляється вказівка на певний віковий відтінок дорослої жінки. Здебільшого це стосується стану жінки після її заміжжя (*молодиця*). Номінування осіб дорослого віку за допомогою лексики зі значенням спорідненості простежується також у соціальних діалектах: *бртан, мамуні*. Як і для характеристики дівчини, значну роль у формуванні оцінно-експресивних парадигм жінки в жаргоновому мовленні становить зоометафора, зокрема *вовчиця, криса*. Відповідні назви в соціальних діалектах набувають пейоративного значення. Продуктивність зоометафор для позначення оцінних характеристик дорослої жінки можна пояснити тим, що вони інтегрують значення ‘дівчина’ та ‘жінка’, які стосуються суміжних вікових категорій. Оскільки суб’єктами номінування є чоловіки, то такі назви припустимо розглядати як гендерний ідентифікатор ідеї розумової неповноцінності жінки порівняно з чоловіками. У народнорозмовному мовленні таких назв менше, і переважно вони відрізняються позитивною оцінною характеристикою: *ластівка, галонька*.

У четвертому розділі «Лексико-семантична група “старі люди”» висвітлено уявлення про старість та молодість як культурні універсалії, схарактеризовано ЛСПГ на позначення старих осіб чоловічої та жіночої статі, кількісно представлені 164 номінаціями. В українській лінгвокультурній традиції, що є органічним складником загальноєвропейської, уявлення про цей вік у житті людини формується шляхом її зіставлення з молодістю. Головним для цієї опозиції є протиставлення *досвідчений – недосвідчений; фізично сильний – немічний*, що важливе для усвідомлення не лише фізіологічних відмінностей, але й соціального статусу, морально-етичних оцінок, емоційного ставлення до людей різних вікових категорій.

З одного боку, старість шанують і поважають, що є ціннісно-етичним критерієм поведінки українців. Старість – це досвід, розум і взірць для поведінки молодого покоління. З іншого боку, – старість, пов’язана з наближенням кінця життя, фізичною немічністю та втратою соціальної значущості, сприймається й оцінюється негативно. Як наслідок типовими є номінації з оцінною семантикою на позначення

старих людей загалом безвідносно до статі. У їх основу покладено фітометафори, що виражають ідею втрати життєдайних сил, загнивання, засихання. Рослинна метафора є типовим ресурсом для творення назв людей різного віку. Якщо для номінування молодих людей за основу перенесення беруться ознаки «краса», «буяння», «міцність» (*калина, смерічка*), то фітонімні назви старих людей містять спільну сему 'кінець життя': *трек, штурпак*.

Деактуалізація соціальної активності старої людини, її нездатність виконувати певні роботи зумовлює використання відповідних зоометафор, вихідне значення яких пов'язане з указівкою на стару тварину (*хаб*). Способом емоційно-експресивної характеристики старої людини є метафори, що здебільшого називають предмети, які в координатах *верх – низ* репрезентують *низ* і пов'язані з брудом: *куштура, пумилюха*.

Ядерними для ЛСПГ із загальним значенням 'старий чоловік' є номінації *старий* та *дід*. Навколо цих назв формується приядерна зона, складникам якої властива емоційно-експресивна семантика (*старичок, стариган, дідусийко, дідок*). Базовим для ЛСПГ зі значенням 'стара особа жіночої статі' є давній корінь *-баб-*. Історична тяглість культурної значущості старої жінки в житті української спільноти, її важливі соціальні функції знаходять своє вираження в численних оцінних номінаціях: зі зменшено-пестливим (*бабусенька, бабуля*) чи збільшено-зневажливим, згрубілим або фамільярним значенням (*бабисько, бабега*). Згідно з нашими спостереженнями, оцінна характеристика старої жінки значною мірою залежить від її віку: чим старіша жінка, тим негативнішою є її оцінна характеристика. Максимального вираження така характеристика набуває в назвах, що метафорично ототожнюють стару жінку з чимось гнилим (*штуба*) чи поламаним (*рудера*).

ВИСНОВКИ

Уявлення про біологічний вік людини зазнавало відчутних змін протягом культурної еволюції суспільства, які охоплювали знання як про кількість вікових періодів людини, так і їх часові межі. Згідно із сучасними науковими поглядами, що більшою чи меншою мірою корелюють із побутовим розумінням біологічного часу, виділяємо такі вікові періоди людини: дитинство, молодість, дорослість та старість, кожен із яких є основою виокремлення фрагментів ЛСП «вік людини». У сучасній українській мові до цього поля входять понад 900 номінацій, що репрезентують відповідні його фрагменти. До ЛСГ «діти» належать понад 400 одиниць, до ЛСГ «молодь» – 200, ЛСГ «дорослі» – 120, ЛСГ «старі люди» – 160. Найбільш деталізованою й номінативно різноманітною є ЛСГ «діти», у якій виокремлюємо дві підгрупи: власне діти (від народження до 5-7 років) та підлітки (від 5-7 років до 16-18 років).

Кількісна відмінність між складом кожної групи зумовлюється дією лінгвальних та екстралінгвальних чинників, пов'язаних з архетиповими уявленнями про роль і місце особи різного віку в суспільному житті народу. Для дитячого допідліткового віку такими є культурні акценти на цінності дитини для сім'ї, пильній увазі до найменших фізіологічних змін дитини, особливості перших кроків її соціологізації; для підліткового віку показовим є ідея росту, семантична категоризація дітей у гендерному аспекті та деталізація їх соціальних функцій; молодість осмислюється як період настання фізіологічної зрілості та максимальної соціальної адаптації, одним із важливих виявів якої є одруження; для дорослого віку базовими є вікові характеристики за ознаками власне фізіологічної зрілості та сімейного статусу; амбівалентними є уявлення про старість, згідно з якими люди старого віку розглядаються в параметрах оцінних характеристик мудрості та досвіду чи непотрібності, зайвості, фізичної та розумової обмеженості.

Із генетичного погляду склад кожної із названих ЛСГ є неоднорідним. Він містить одиниці, належні до різних за часом виникнення шарів лексики. Ядерними для кожної групи в сучасній українській мові є успадковані від праслов'янської мови номінації: для ЛСГ «діти» – це *дитина*, *дитя*, ЛСГ «молодь» – *дівчина*, *парубок*, ЛСГ «дорослі» – *чоловік*, *жінка*, ЛСГ «старі люди» – *дід*, *баба*, *старий*. Ці номінації, зберігаючи етимологічну пам'ять, є чинником вербалізації національно маркованих уявлень про вік людини. Навколо них утворюються розлогі словотвірні парадигми, їх форманти виконують функцію стилістичну, яка полягає у створенні різних оцінних та стильових відтінків семантики слова (згрубіле, пестливе, розмовне та інші), або номінативну, що деталізує життєвий період у межах однієї вікової групи.

Оцінні характеристики осіб, належних до різних періодів біологічного часу людини, демонструють певну закономірність, що виявляється в наддіалектних назвах, територіальних та соціальних діалектизмах. Негативні оцінки, що формують семантичні структури слів із семою 'вік', у народнорозмовній мові наростають у міру збільшення віку людини. Найбільш повно в розмовному мовленні негативна загальнооцінна характеристика стосується старої людини.

Жаргонові та арготичні назви певною мірою виразають закономірності оцінного називання осіб різного віку в народнорозмовній мові, однак при цьому основним об'єктом негативних оцінних характеристик є молодь та дорослі. Таке називання здійснюється двома шляхами – словотвірним та семантичним зі значною перевагою останнього. Продуктивним для жаргонізмів та арготизмів є використання метафори як способу творення емоційно-експресивної семантики. Оцінно-експресивні характеристики дівчини в соціальних діалектах здійснюються двома способами: метонімічним та метафоричним. Другий спосіб репрезентує продуктивна для жаргонового мовлення зоометафора, яка є результатом гендерної ідентифікації об'єктів номінування, що здійснюється переважно чоловіками. Такий вид метафори є також актуальним для називання дорослої особи жіночої статі.

Старість як заключний період життя пов'язана з інволюцією, поступовим відмиранням і, зрештою, нежиттєвістю. Це мотивує вибір метафор-фітонімів, що містять спільну сему 'кінець життя', і зоометафор, вихідне значення яких пов'язане з указівкою на стару тварину. Способом емоційно-експресивної характеристики старої людини є метафори, що здебільшого називають предмети, які в координатах *верх – низ* репрезентують *низ* і пов'язані з брудом.

ЛСП «вік людини» є носієм різноманітної інформації про антропоцентричний характер мови, взаємодію універсальних, особливих та індивідуальних чинників, які зумовлюють базові параметри фрагментів національної мовної картини світу й відображають специфіку ментальності та світобачення народу.

Перспективи подальшого дослідження ЛСП «вік людини» полягають у з'ясуванні етимології окремих номінацій, що мають затемнену внутрішню форму й представлені головним чином у соціальних діалектах; у проведенні ареального аналізу складників кожної з виокремлених лексико-семантичних груп та з'ясуванні функційно-стильових характеристик окремих номінацій у художньому, конфесійному та науковому дискурсах.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації (фахові видання України):

1. Гурова О. М. Лексико-семантична група «вік людини» в говірках Нижньої Наддніпряниці // Лінгвістика: зб. наук. праць. Луганськ: «Альма-матер». 2007. № 1 (11). С. 187–191.
2. Гурова О. М. Лексико-семантична група «вік людини» у бойківських говірках (на матеріалі «Словника бойківських говірок» М. Й. Онишкевича) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія. 2009. № 843. Вип. 55. С. 111–114.
3. Гурова О. М. Наукова концептуалізація проблеми «вік людини» у парадигмах гуманітарного знання // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія. 2012. № 994. Вип. 64. С. 35–38.
4. Гурова О. М. Номінації зі значенням «старий чоловік» в українській мові (*дід* та ін.) // Лінгвістика: зб. наук. праць. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2013. № 3 (30). С. 70–78.
5. Гурова О. М. Номінації зі значенням «стара жінка» в українській мові (*баба* та ін.) // Наукові записки. Філологічні науки. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин. 2014. Книга 1. С. 113–118.
6. Гурова О. М. Концептуальна репрезентація уявлень про старість в українському лінгвокультурному просторі: базові характеристики // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія. Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк. 2014. № 12 (289). С. 66–71.
7. Гурова О. М. Семантика слів *дитя*, *дитина* як репрезентант класифікаційних характеристик віку дитини // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія. 2016. Вип. 74. С. 154–159.

**Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації
(нефахові видання України):**

8. Гурова О. М. Соціокультурна детермінація називання осіб зі значенням «вік людини» в українській мові (діти і старі) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія. 2015. № 1152. Вип. 72. С. 13–16.

**Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації
(зарубіжні галузеві видання):**

9. Гурова О. М. Лексико-семантична група зі значенням «вік дитини» в українській мові (склад, структура й семантика) // Spheres of culture. Lublin. 2015. Volume XI. P. 339–345.

АНОТАЦІЯ

Гурова О. М. Лексико-семантичне поле «вік людини» в українській мові. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2018.

Дисертація присвячена аналізу складу, структури та семантики лексико-семантичного поля «вік людини» в сучасній українській мові. У роботі висвітлено базові принципи виокремлення вікових відтинків життя людини; з'ясовано особливості детермінант, що зумовлюють поняттєву вербалізацію та оцінку характеристики осіб різного віку; простежено склад кожної лексико-семантичної групи як одиниці аналізованого поля; розглянуто специфіку репрезентації національного світобачення та ментальності в значеннях окремих номінацій. У дисертації з'ясовано зміну мотивувальних чинників називання людини залежно від її віку, описано ядерні складники аналізованого поля та особливості їх внутрішньої форми. Під час дослідження встановлено вплив екстралінгвальних чинників на формування кожної з аналізованих лексико-семантичних груп і підгруп і схарактеризовано специфіку номінацій зі значенням «вік людини» в народнорозмовній лексиці та жаргоновому й арготичному мовленні.

Ключові слова: лексика, семантика, лексичне значення, сема, лексико-семантичне поле, лексико-семантична група, лексико-семантична підгрупа, експресивність, мовна картина світу, вік людини, жаргон, арго.

АННОТАЦІЯ

Гурова О. М. Лексико-семантическое поле «возраст человека» в украинском языке. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. – Харьков, 2018.

Диссертация посвящена анализу состава, структуры и семантики лексико-семантического поля «возраст человека» в современном украинском языке. В работе рассматриваются базовые принципы выделения возрастных отрезков жизни

человека; выявляются особенности детерминант, которые предопределяют понятийную вербализацию и оценочную характеристику лиц разного возраста; описывается состав каждой лексико-семантической группы как единицы анализируемого поля; определяется специфика репрезентации национального мировоззрения и ментальности в значениях отдельных номинаций. В диссертации устанавливаются изменения мотивировочных факторов названия человека в зависимости от его возраста; описываются ядерные составные части анализируемого поля и особенности их внутренней формы. В исследовании выявляются экстралингвистические факторы, которые оказывают влияние на формирование анализируемых лексико-семантических групп и подгрупп, характеризуется специфика номинаций со значением «возраст человека» в народно-разговорной лексике, жаргонной и арготической речи.

Ключевые слова: лексика, семантика, лексическое значение, сема, лексико-семантическое поле, лексико-семантическая группа, лексико-семантическая подгруппа, экспрессивность, языковая картина мира, возраст человека, жаргон, арга.

SUMMARY

Hurova O. M. Lexical-semantic field «person's age» in the Ukrainian language. – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian Language. – V. N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2018.

The thesis deals with an analysis of the lexical-semantic field «person's age» performed within the guidelines on revealing and giving a complex description of all its constituents that represent the ontological completeness of Ukrainian vocabulary in its literary and dialect manifestations. In modern linguistics the lexical-semantic field «person's age» in its full manifestation has not as yet been an object of special studies. The naming units that denote various periods of man's life are determined by the multifunctionality of the language and thus carry evaluative, emotional-expressive, linguocultural information which requires linguistic research. All said above determines the topicality of the thesis.

The diverse systematic analysis is performed on the basis of over 900 naming units of the lexical-semantic field «person's age», it is aimed at describing their ethno-cultural semantics, considering the interaction of lingual and extralingual factors of formation of the nationally marked fragments of the linguistic worldview which have to do with person's age.

The work covers the basic principles of singling out age segments of man's life. The peculiarities of the determiners that motivate the notional verbalisation and evaluative characterisation of people of different age are established. Changes in motivational factors of naming people as regards to their age are considered. Quantitative difference in the structure of each group is determined by the influence of lingual and extralingual factors based on the archetype conception of the role and place of persons of different age in the social life of the people.

For pre-teenage period, these are cultural accents on child's value for the family, detailed attention to the slightest changes that characterise physiological growth

of children, especially the first steps of their socialisation; for teenage period significant is the idea of growing up, semantic categorisation of children in the gender aspect and specification of their social functions; youth is acknowledged as a period of physical maturity and ultimate social adaptation, one of the latter's display being marriage – a transient stage before adulthood; basic for adulthood are age characteristics concerning physical maturity proper and marital status; the idea of old age is ambivalent: people of old age are considered within evaluative characteristics – wisdom and experience on the one hand, and uselessness, physical and intellectual limitedness on the other.

The structure of each lexical-semantic group as a constituent of the analysed field is outlined, the specific character of the national world outlook and mentality as represented in the meanings of certain naming units is considered. Core constituents of the analysed field are described, the peculiar features of their inner forms are studied.

The influence of extralingual factors on the formation of every analysed lexical-semantic group and subgroup is analysed, the specific character of the naming units with the meaning 'person's age' in colloquial language, slang and argot is described.

The scientific novelty of the received results is that for the first time in domestic linguistics a complex diverse systematic research of extensive linguistic material has been performed, making it possible to outline the general parameters of the lexical-semantic field «person's age» as a constituent of the linguistic worldview and reveal the peculiarities of its structural organisation; the interaction of lingual and extralingual factors as well contexts of different kind that motivate appearance of certain naming units is established; the peculiar way in which the lexical-semantic field «person's age» reflects the national factor – worldview, mentality, the character of Ukrainian people, their value guidelines and conception of man – is ascertained; the ways of formation of all age groups are studied, semantic changes in the structure of certain naming units are characterised, the naming units with the meaning 'person's age' are considered and described as ones carrying linguocultural information.

The received results are a necessary precondition for working out an integral conception of the peculiar character of fragments of the national linguistic worldview in their interaction and semantic evolution. The generalised conclusions make it possible to specify the conceptions of modern linguistics about the discreteness and continuity of the word's lexical meaning and the role and place of the components of cultural semantics.

Key words: vocabulary, semantics, lexical meaning, seme, lexical-semantic field, lexical-semantic group, lexical-semantic subgroup, expressiveness, linguistic worldview, person's age, slang, argot.

Відповідальний за випуск – М. І. Філон

Підписано до друку 16.10.2018. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.
Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 311
Свідоцтво про державну реєстрацію В00 № 941249 від 28.01.2003 р.

